

УДК 349.2

О. О. Войтенко
здобувач кафедри правознавства
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ І ПРИНЦИПИ ЇЇ ЗАБОРОНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси, розпочавшись на зорі ХХ ст., стали інтенсивнішими та досягнули небаченого розмаху вже в ХХІ ст. Нові технічні можливості дозволили швидко здійснювати міграції капіталу, людських, сировинних та виробничих ресурсів.

Сучасний етап розвитку характеризується усвідомленням взаємозалежності, взаємопов'язаності народів, країн, структур, інститутів і громадян. В науці цей етап отримав назву «глобалізація». Вона передбачає оцінку різновекторних процесів не тільки у економічних відносинах, але й в галузі політики, права, культури, моралі, усієї складної системи зв'язків, які виникають у сучасному світі між учасниками міжнародного спілкування.

Велику роль у цьому процесі грають її учасники суб'єкти, найбільш важливими серед яких є держави. Саме вони визначають рівень (масштаби) розповсюдження глобалізаційних процесів та напрямок (посилення або гальмування) їх розвитку.

Разом з позитивними рисами глобалізації все більше проявляються негативні прояви та наслідки цього явища для людства. Один з них – примусова праця та примусова міграція, які виникають на фоні існування природної трудової міграції. Намагаючись наростити економічний потенціал, тоталітарні режими не зважали на дотримання природних прав людини: свободи пересування, прав на житло, працю, тощо.

Аналіз наукових досліджень. Питання примусової праці і принципів її заборони в науковій літературі знайшли широке відображення. Осмислення природи примусової праці і ролі принципів її заборони, їх ознак в сучасних умовах досліджували такі науковці, як О. Стасів, Я. Довгополий, В. Зиль, О. Котюк, О. Скакун, А. Колодій, Т. Петченко, В. Ковальський, Ю. Шемшученко, Ф. Бурчак, В. Цветков, О. Старчук, О. Руднева, Г. Гончарова, О. Ярошенко, С. Погребняк і багато інших.

Отже, метою цієї статті є аналіз різних підходів до розуміння примусової праці і принципів її заборони, формулювання власних наукових термінів, проведення аналізу співвідношення категорії примусова та обов'язкова праця.

Виклад основного матеріалу. Загалом, під поняттям «примусова праця» розуміється виконання будь-якої роботи або служби, що вимагається від особи під загрозою покарання, для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг [1, с. 12].

На території української держави існували історичні факти використання примусової праці. Особливо яскраво ці процеси проглядаються в період Другої світової війни. Використання примусової праці було необхідним для нацистської Німеччини, оскільки війна з Радянським Союзом вимагала нових людських ресурсів для військової промисловості. Початковою датою масового вивезення українців на примусові роботи можна вважати 21 березня 1942 р., коли контроль над людськими ресурсами отримав новостворений орган – Імперське бюро для використання робочої сили, на чолі з генеральним уповноваженим [2, с. 127].

В практиці примусових міграцій та використання примусової праці тоталітарними режимами проглядається декілька закономірностей та спільних проявів: максимальна економічна експлуатація депортованих для потреб промисловості тоталітарних держав; дискримінаційні обмеження прав примусових мігрантів; використання депортаційної практики, як методу покарання місцевого населення за опір місцевій адміністрації; відсутність чітких рамок та обмежень стосовно категорії місцевих мешканців, які могли бути депортованими для примусової праці; відсутність чіткого юридичного підґрунтя для здійснення примусових міграцій, або підлаштування правових норм під потреби тоталітарних режимів [3, с. 203].

Практика примусових міграцій стала можливою завдяки тому, що нові історичні умови вимагали від тоталітарних режимів міцної економічної бази та великої кількості ресурсів, в тому числі людських. Вдалих економічних ініціатив для заохочення міграційної та економічної активності населення тоталітарним режимам так і не вдалося відшукати, очевидно, що такі важелі конкурентності, підприємницької ініціативи, можливі лише у демократичному суспільстві. В глобалізованому світі у тоталітарних держав закономірно виникає бажання здійснювати примусові міграції та використовувати примусову працю. Саме тому, для регулювання та унеможливлення таких дій 10 серпня 1956 року було ратифіковано Конвенцію Міжнародної організації праці № 29 «Про примусову або обов'язкову працю» [4], а також Конвенція Міжнародної організації праці № 105 «Про скасування примусової праці» [5].

Загалом, примусові міграції вкладалися у цілком злагоджену демографічну політику тоталітарних держав, які впливали зокрема і на кате-

горію розселення примусовими методами замість інструментів пропаганди, економічного заохочення, створення сприятливих соціально-побутових умов, тощо. В соціально-демографічному плані застосування практики примусових міграцій та примусової праці також мало своє значення: вплив на природну статеву-вікову структуру регіону, вилучення найбільш працездатної та економічно активної вікової групи з системи господарювання, зменшення показників шлюбності, народжуваності, негативне сальдо міграції, тощо.

Так, відповідно до Конвенції Міжнародної організації праці № 29 «Про примусову або обов'язкову працю» [4] кожний член Міжнародної Організації Праці, який ратифікує цю Конвенцію, зобов'язується скасувати застосування примусової чи обов'язкової праці в усіх її формах. З огляду на таке цілковите скасування примусова чи обов'язкова праця може застосовуватися протягом перехідного періоду виключно для громадських цілей і як виняток на умовах і при гарантіях, встановлених міжнародними нормами.

Україна ратифікувала зазначену Конвенцію 10 серпня 1956 року, таким чином прийнявши на себе зобов'язання перед світовою спільнотою щодо заборони використання в Україні примусової чи обов'язкової праці.

Заслугує на окрему увагу визначення примусової чи обов'язкової праці, що надане у Конвенції Міжнародної організації праці № 29 «Про примусову або обов'язкову працю». Так, в розумінні цієї Конвенції термін примусова чи обов'язкова праця означає будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг.

Одночасно з цим, термін примусова чи обов'язкова праця в розумінні цієї Конвенції не включає в себе: будь-яку роботу чи службу, що є частиною звичайних громадянських обов'язків громадян повністю самоврядної країни; будь-яку роботу чи службу, що її вимагають на підставі законів про обов'язкову військову службу і застосовують для робіт суто воєнного характеру; будь-яку роботу чи службу, що її вимагають в умовах надзвичайних обставин, тобто у випадках війни або лиха, або загрози лиха, як-от пожежі, повені, голод, землетрус, сильні епідемії чи епізоотії, навали шкідливих тварин, комах чи паразитів рослин і взагалі обставини, що ставлять під загрозу або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови всього або частини населення; будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу, при умові, що ця робота чи служба виконуватиметься під наглядом і контролем державних властей і що зазначена особа не буде віддана або передана в розпорядження приватних

осіб, компаній чи товариств; дрібні роботи общинного характеру, тобто роботи, що виконуються для прямої користі колективу членами даного колективу і які тому можуть вважатися звичайними громадянськими обов'язками членів колективу при умові, що саме населення або його безпосередні представники мають право висловити свою думку про доцільність цих робіт.

В контексті порушення зобов'язання України щодо недопущення примусової праці заслуговує на окрему увагу Ухвала Конституційного суду України «Про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 3 Постанови Кабінету Міністрів України «Про Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснюється за державним замовленням» від 22 серпня 1996 року № 992 та пунктів 4, 6, 14, 17 Порядку працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснюється за державним замовленням, затвердженого зазначеною постановою» від 25 травня 2017 року № 4-уп/2017» [6].

Так, суб'єкт права на конституційне подання – 46 народних депутатів України – звернулися до Конституційного Суду України з клопотанням розглянути питання щодо відповідності Конституції України положень «Порядку працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснюється за державним замовленням», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 р. N 992 (на сьогодні втратив чинність) [7].

У відповідних нормах права зазначалося, що керівники вищих навчальних закладів після зарахування осіб на навчання за державним замовленням укладають з ними угоду за відповідною формою; згідно з угодою випускник зобов'язаний глибоко оволодіти всіма видами професійної діяльності, передбаченими відповідною кваліфікаційною характеристикою, та відпрацювати у замовника не менше трьох років, а вищий навчальний заклад – забезпечити відповідні якості та рівень підготовки фахівця з вищою освітою; у разі неприбуття молодого фахівця за направленням або відмови без поважної причини приступити до роботи за призначенням, звільнення його з ініціативи адміністрації за порушення трудової дисципліни, звільнення за власним бажанням, звільнення із служби за контрактом військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу, із служби в Національній поліції у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду або рішенням суду про притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного корупційного правопорушення,

через службову невідповідність, у зв'язку з позбавленням військового звання в дисциплінарному порядку, набуттям громадянства або підданства іншої держави, за порушення дисципліни, систематичне невиконання умов контракту військовослужбовцем, особою рядового і начальницького складу протягом трьох років випускник зобов'язаний відшкодувати у встановленому порядку до державного бюджету вартість навчання та компенсувати замовникові всі витрати; випускники вищих навчальних закладів працевлаштовуються на місця, доведені до вищого навчального закладу виконавцями державного замовлення.

На думку авторів клопотання Кабінет Міністрів України перевищив свої конституційні повноваження та порушив приписи положень Конституції України [8].

На підтвердження своєї позиції автори клопотання посилаються на Конвенцію Міжнародної організації праці № 29 про примусову чи обов'язкову працю 1930 року, Конвенцію Міжнародної організації праці № 105 про скасування примусової праці 1957 року, тобто на їх думку, в зазначених нормах законодавства простежуються ознаки інституту примусової праці та порушення принципу її заборони.

Конституційний Суд України не розглядав зазначене звернення по суті та припинив провадження по суті, оскільки під час розгляду справи Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо працевлаштування випускників» від 6 жовтня 2016 року № 1662-VIII [9], яким істотно змінено правове регулювання питань працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, зокрема, зазначені норми законодавства закріплюють положення, відповідно до яких вищі навчальні заклади лише сприяють працевлаштуванню випускників вищих навчальних закладів, що належать до сфери їх управління, здійснюють розподіл випускників вищих військових навчальних закладів (вищих навчальних закладів із специфічними умовами навчання) для подальшого проходження служби та надають випускникам інших вищих навчальних закладів інформацію про наявність вакансій у складі юридичних осіб незалежно від форми власності та підпорядкування для можливого працевлаштування; право на першочергове зарахування до вищих медичних і педагогічних навчальних закладів за державним замовленням мають особи, які уклали угоду про відпрацювання не менше трьох років у сільській місцевості або селищах міського типу; випускники вищих навчальних закладів вільні у виборі місця роботи, крім випадків, передбачених законом. Вищі навчальні заклади не зобов'язані здійснювати працевлаштування випускників. Випускникам вищих медичних і

педагогічних навчальних закладів, які уклали угоду про відпрацювання не менше трьох років у сільській місцевості або селищах міського типу, держава відповідно до законодавства забезпечує безоплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм.

Таким чином, актом вищої юридичної сили (законом) врегульовані питання, що є предметом розгляду Конституційного Суду України, а Кабінет Міністрів України не привів у відповідність до Закону України «Про вищу освіту». Відтак питання працевлаштування випускників мають вирішуватися на підставі закону як вищого за юридичною силою нормативно-правового акта. За таких умов Конституційний Суд України фактично повинен дати оцінку оспорюваним положенням Порядку працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснюється за державним замовленням на предмет законності. Однак вирішення питання щодо законності положень акта Кабінету Міністрів України не належить до повноважень Конституційного Суду України. Отже, є підстави стверджувати про невідомість Конституційному Суду України питань, порушених у конституційному поданні.

Слід зазначити, що в цьому випадку маємо складну колізію законодавства як вид юридичної колізії. У правознавстві юридичні колізії традиційно пов'язують з проблемою неузгодженостей (суперечностей) у правовій системі. Колізії в законодавстві виникають за наявності розбіжностей між нормами права, які закріплені в законодавстві та регулюють одні суспільні відносини. Найбільш поширеними є темпоральні, ієрархічні та змістовні колізії. А у разі збігу одразу двох або трьох видів колізій мова йде про складну колізію.

Складана колізія утворилася й у випадку регулювання одних й тих самих трудових відносин законом України та постановою Кабінету Міністрів України з працевлаштування випускників вищих навчальних закладів після навчання на бюджетній формі, оскільки зазначені нормативно правові акти є прийнятими в різний час (темпоральна колізія), мають різну юридичну силу (ієрархічна колізія) та є спеціальним й загальним нормативно-правовим актом по відношенню один до одного. При збігу колізій перевагу має загальна норма вищої юридичної сили. Саме це колізієне правило було застосовано Конституційним судом України при розгляді конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень Постанови Кабінету Міністрів України «Про Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснюється за державним замовленням» від 22 серпня 1996 року № 992.

Конвенція Міжнародної організації праці № 105 «Про скасування примусової праці» [5] в свою чергу передбачає зобов'язання кожного члена Міжнародної організації праці, який ратифікує цю Конвенцію скасувати примусову або обов'язкову працю.

Заслугує на особливу увагу положення щодо виокремлення конкретних форм примусової або обов'язкової праці. До яких відносять:

а) засоби політичного впливу чи виховання або засоби покарання за наявність чи за висловлювання політичних поглядів, чи ідеологічних переконань, протилежних усталеній політичній, соціальній, чи економічній системі;

б) як метод мобілізації і використання робочої сили для потреб економічного розвитку;

в) засіб підтримання трудової дисципліни;

г) засіб покарання за участь у страйках;

д) захід дискримінації за ознаками расової, соціальної і національної приналежності чи віросповідання.

Відповідно до положень Міжнародної конвенції про захист прав всіх працівників-мігрантів та членів їх сімей від 18.12.1990 [10], яка не ратифікована Україною, працівник-мігрант і член його чи її родини не повинні бути в рабстві або в підневільному стані. Вони не повинні залучатися до примусової чи обов'язкової праці.

У тих державах, де у вигляді покарання за злочин може передбачатися позбавлення волі з каторжними роботами, зазначене положення не вважається перешкодою для виконання каторжних робіт за вироком компетентного суду.

При цьому термін «примусова чи обов'язкова праця» не охоплює:

а) будь-яку роботу або службу, яку вимагається під час ув'язнення, тримання під вартою на підставі законного розпорядження суду;

б) будь-яку службу, обов'язкову у випадках надзвичайного положення або стихійних лих, що загрожують життю або добробуту суспільства;

с) будь-яка робота або служба, яка входить у звичайні цивільні обов'язки, якщо до них також залучаються громадяни цієї держави.

Висновок. З наведеного приходимо до висновку, що при визначенні сутності примусової праці слід розмежувати такі поняття, як «примусова» та «обов'язкова» праця.

Окрім цього примусова праця характеризується наявністю двох обов'язкових ознак, які мають юридичне значення. Першій притаманна відсутність добровільного волевиявлення вступу до трудових правовідносин чи виконання роботи; другій – можливість застосування покарання чи насильства у випадку відмови від виконання роботи (наприклад, звільнення або недопущення до роботи, грошові утримання або позбавлення премії).

Література

1. Стасів О. Заборона примусової праці як конституційна засада трудового права. *Вісник Львівського університету. Серія. юрид.* 2001. Вип. 53. С. 12-22.

2. Довгополий Я. Українці на примусових роботах в Третньому Рейху. *Всесвіт.* 2001. № 3-4. С. 127-129.

3. Зиль В. В. Використання примусової праці та примусової міграції тоталітарними режимами (на матеріалах Волині). *Сторінки воєнної історії України.* 2012. № 15. С. 201-208.

4. Конвенція Міжнародної організації праці № 29 «Про примусову або обов'язкову працю. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_013.

5. Конвенція Міжнародної організації праці № 105 «Про скасування примусової праці». URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_013.

6. Про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 3 Постанови Кабінету Міністрів України «Про Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснюється за державним замовленням від 22 серпня 1996 року № 992 та пунктів 4, 6, 14, 17 Порядку працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснюється за державним замовленням, затвердженого зазначеною постановою»: Ухвала Конституційного суду України від 25 травня 2017 року № 4-уп/2017. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_013.

7. Про Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснюється за державним замовленням: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 р. № 992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992-96-%D0%BF>.

8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

9. Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо працевлаштування випускників: Закон України від 6 жовтня 2016 року № 1662-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1662-19>.

10. Міжнародна конвенція про захист прав всіх працівників-мігрантів та членів їх сімей від 18.12.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_203.

Анотація

Войтенко О. О. Примусова праця і принципи її заборони в сучасних умовах. – Стаття.

У статті проводиться аналіз поняття примусової праці та принципів її заборони, через ознаки цього поняття розкривається внутрішній її зміст, базуючись при цьому на декількох концепціях та поглядах. Зазначено, що під поняттям примусова праця розуміється виконання будь-якої роботи або служби, що вимагається від особи під загрозою покарання, для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг. Звертається увага та те, що до форм примусової або обов'язкової праці можна віднести: засоби політичного впливу чи виховання або засоби покарання за наявність чи за висловлювання політичних поглядів, чи ідеологічних переконань, протилежних усталеній політичній, соціальній, чи економічній системі; метод

мобілізації і використання робочої сили для потреб економічного розвитку; засіб підтримання трудової дисципліни; засіб покарання за участь у страйках; захід дискримінації за ознаками расової, соціальної і національної приналежності чи віросповідання. Робиться висновок, що при визначенні сутності примусової праці слід розмежувати такі поняття, як «примусова» та «обов'язкова» праця.

Ключові слова: примусова праця, принципи, трудове право, заборона, трудові відносини, глобалізація.

Аннотация

Войтенко А. А. Принудительный труд и принципы его запрета в современных условиях. – Статья.

В статье проводится анализ понятия принудительного труда и принципов его запрета, через признаки этого понятия раскрывается внутреннее ее содержание, основываясь при этом на нескольких концепциях и взглядах. Отмечено, что под понятием принудительный труд понимается выполнение любой работы или службы, которая требуется от лица под угрозой наказания, для которой это лицо не предложило добровольно свои услуги. Обращается внимание на то, что к формам принудительного или обязательного труда можно отнести: средства политического воздействия или воспитания, меры наказания за выражение политических взглядов или идеологических убеждений, противоположных установленной политической, социальной или экономической системе; метод мобилизации и использования рабочей силы для нужд экономического развития; средство поддержания трудовой дисциплины; средство наказания за участие в забастовках; меры дискриминации по признакам расовой, социальной и национальной принадлежности или вероисповедания. Делается вывод, что при определении сущности принудительного труда следует разграничить такие понятия, как «принудительный» и «обязательный» труд.

Ключевые слова: принудительный труд, принципы, трудовое право, запрет, трудовые отношения, глобализация.

Summary

Voitenko V. V. Forced labor and principles of its prohibition in the modern conditions. – Article.

The article analyzes the concept of forced labor and the principles of its prohibition, because of the features of this concept reveals its internal meaning, based on several concepts and views. It is stated that the term forced labor means the performance of any work or service required of a person under threat of punishment for which that person did not voluntarily offer his services. Attention is drawn to the fact that forms of forced or compulsory labor may include: means of political influence or upbringing or means of punishment for having or expressing political views or ideological beliefs contrary to the established political, social or economic system; method of mobilization and use of labor for the needs of economic development; a means of maintaining labor discipline; a means of punishment for participating in strikes; a measure of discrimination on the basis of racial, social and national origin or religion. It is concluded that in determining the nature of forced labor, it is necessary to distinguish between such concepts as "forced" and "compulsory" labor.

The current stage of development is characterized by an awareness of the interdependence, interconnectedness of peoples, countries, structures, institutions and citizens. In science, this stage is called "globalization". It provides for an appreciation of the multi-vector processes, not only in economic relations, but also in the fields of politics, law, culture, morals, the whole complex system of relations that arise in the modern world between the participants of international communication. Along with the positive features of globalization, the negative manifestations and consequences of this phenomenon for humanity are increasingly manifesting. One of them is forced labor and forced migration, which arise against the background of the existence of natural labor migration. In seeking to increase economic potential, totalitarian regimes did not pay heed to the observance of natural human rights: freedom of movement, rights to housing, work, etc.

Key words: forced labor, principles, labor law, prohibition, labor relations, globalization.